

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

Trócsányi András – Wilhelm Zoltán***

A DÉL-DUNÁNTÚL, MINT A MULTIKULTURÁLIS MODELL EGYIK LEHETSÉGES MEGVALÓSULÁSI HELYSZÍNE

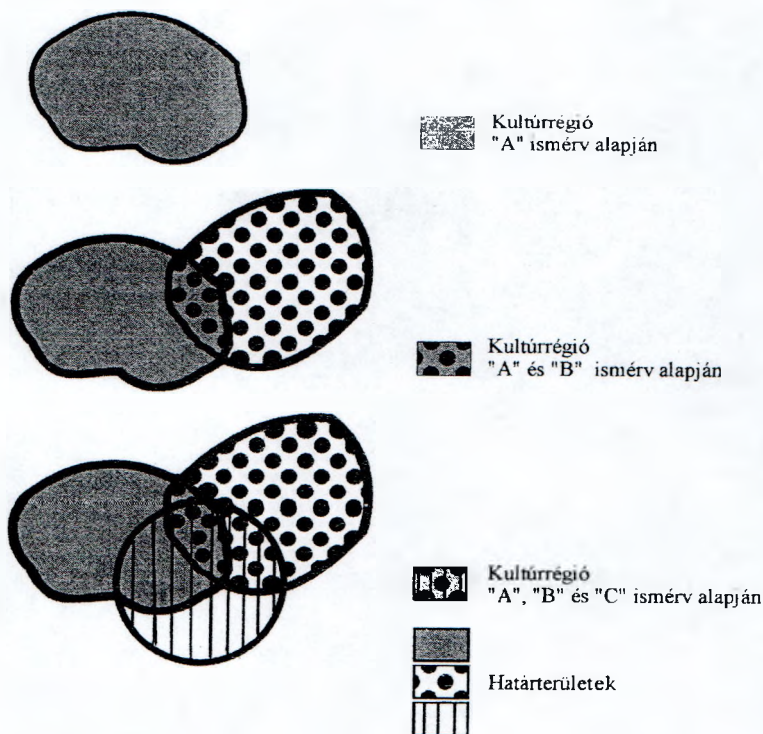
Első feladatunk meghatározni a kultúra, illetve a multikulturalitás fogalmát. Felfogásunk szerint E. B. Tylor 1871-es definíciója a legegzaktabb, amikor a kultúrát, mint egy interdependens komplex egészet jellemzi, amelyet közösség részeként tanulással sajátíthatunk el. A világ kultúratérképe a sajátos „bennszülött” kulturális ismérvek keveredéséből alakult ki. Az 1. ábrán mutatjuk be a kultúrrégiók kialakulását, amelynek az ábráról leolvasható tanulságai a következők. Minél több ismerv alapján határozunk meg egy kultúrterületet, annál kisebb az a földrajzi egység, amelyre jellemző lesz. Minél kisebb a kultúrterület, annál nagyobb a más kultúrákkal való találkozási felület, ugyanakkor a kisebb terület a szerényebb populáción keresztül a kultúrában osztozók közötti nagyobb kohéziót is jelenti. Ebből következően a vegyes hagyományú, kevert kulturális értékekkel bíró területek nyitottabbak lesznek a külvilág fele, befogadó közösségekké válnak.

A 20. század végén két ellentétes hatású, ugyanakkor közel azonos jelentőséggel bíró folyamat alakítja a kultúrák területiségét, térbeli megjelenését. A kulturális globalizációként meghatározott folyamat sajátossága, hogy a kommunikációs forradalom eredményeképpen ‘egybenülő’ világban a kulturális jegyek, ismérvek és hullámok a Föld minden részén közel ugyanolyan gyorsan elterjednek és beépülnek a befogadó civilizációkba. A kulturális hatások erősségét pedig nem civilizációs, eszmei értékük, hanem a mögöttük felsorakozó gazdasági-politikai háttér erőssége, befolyása határozza meg. Így a világ vezető gazdasági-politikai hatalommal bíró országai kultúrexportőrökké válnak, az anyaországok kulturális hatásaikkal lehengerlik a globalizáció következtében összezsugorodott világot. Ezzel ellentétes felfogás szerint nem egy egyetemleges, globális kultúra alakul ki, hanem a keveredő civilizációk szuperpozíciójaként egy sokszínű, magas innovációs hajlammal, kiemelkedő kulturális toleranciával rendelkező, nyitott társadalmi formálódik. A multikulturalizmus tehát nem más, mint egy olyan társadalmi felfogás, amely a sokszínűséget, a különbözőséget erényként értelmezi. A szoros, napi kölcsönhatásban élő kultúrák ‘adok-kapok’ alapon járulnak hozzá egymás önnön kultúrájának épüléséhez, fejlődéséhez.

Mind a globalizáció, mind a multikulturalizmus összefügg a lezajlott (zajló) gyökeres világpolitikai, világgazdasági és társadalmi változásokkal. E két ellentétes irányba ható mechanizmus a világ legtöbb államában a kultúrák egymással való mindennapos érintkezését eredményezi, amely pozitív és negatív előjelű végkicsengést egyaránt eredményez. A multikulturalitás azonban nem egyenlő csupán az egymás mellett, egymással való éléssel. Egy hosszas kölcsönhatás során létre kell jönnie egy olyan kultúrterületnek, amelynek minősége, textúrája

* egyetemi adjunktus, PTE TTK Földrajzi Intézet, Turizmus Tanszék

** egyetemi adjunktus, PTE TTK Földrajzi Intézet, Környezetföldrajzi és Meteorológiai Tanszék

1. ábra: A kulturrégiók kialakulása

egyenes arányban áll az érintkező elemek számával, és a létrejövő határfelület nagyságával.

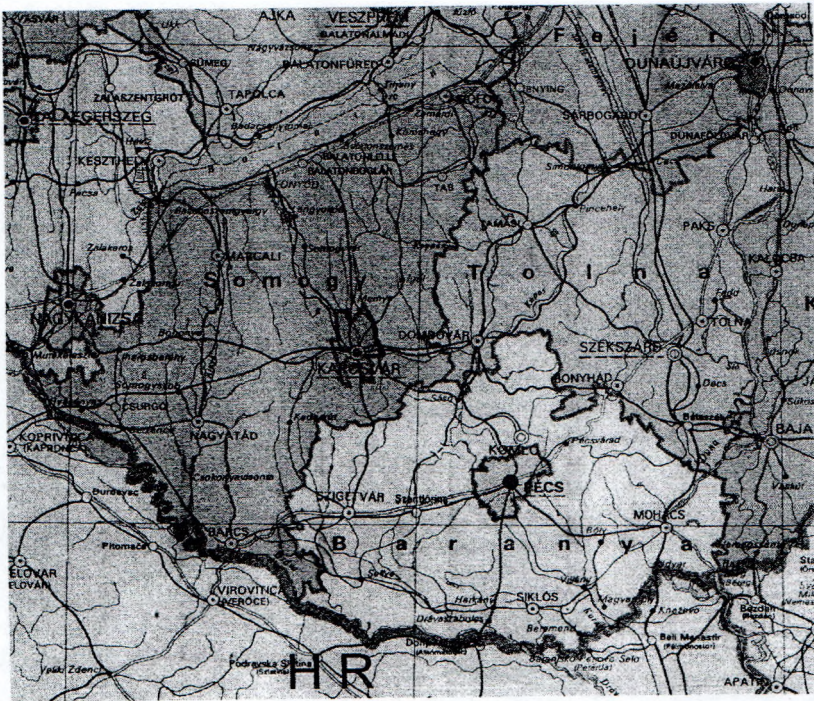
Közép-Európában a közismert történelmi sérelmek miatt kiemelkedő jelentőségű olyan régiók működésének biztosítása – a kiterjeszkedő Európai Unió keretein belül – amelyek alkalmas életteret nyújtanak a számos ott élő etnikum számára.

A magyar állam térszervezete 1100 év alatt megfelelő keretet biztosított a legkülönbözőbb etnikumok együttélésére. A Dél-Dunántúl földrajzi helyzete révén a török hódítás kora óta – a magyar népesség megfogyatkozása következtében – a letelepedni szándékozók állandó célterülete volt. A mindenkor állami kurzus általában – néhány vészterhes korszaktól eltekintve – tolerálta, támogatta ezt a folyamatot. A nemzetiségek megjelenése, tevékenysége, szerepvállalása a 18. századtól markáns hatást gyakorolt a régió arculatára. Ennek a hatásnak az ereje azáltal vált döntővé – és sok tekintetben máig meghatározóvá, sőt a jövőt formálóvá –, hogy egy olyan történelmi korszakban indult, amikor a szinte lakatlan,

elpusztított területen általuk kibontakoztatott építő tevékenység nem hoztátett egy kialakult struktúrához, hanem egy újat, minőségében is különbözőt hozott létre. E nemzetiségek által létrehozott településszerkezet, épített települési és környezeti arculat, az általuk gyakorolt gazdasági tevékenységek technológiája, kapcsolat-rendszerere merőben új volt. A magukkal hozott, és évszázadokon át szilárd hittel ápoltt kultúra, nyelv, esetenként a vallás, a zárt tömbben való elhelyezkedés biztosította a fennmaradásukat. A második világháborúig az állam toleráns magatartása mellett a békés asszimiláció jellemezte a nemzetiségek helyzetét. Az ekkor lezajlott genocídiumok, ki- és betelepítések drasztikus változásokat idéztek elő, de ennek ellenére a mai Magyarországon ez a régió őrzi a legerősebb entitásokat.

A régió máig legerősebb nemzetisége – a kitelepítések ellenére – a *németiség*, főleg Tolna és Baranya megyében. Különösen magas a németek aránya a régió néhány községében (Ófalu 88%, Óbánya 79,1%, Liptód 72,3%, Görcsönydoboka 71,5%, Mecseknádasd 68,4%), de Pécs, Mohács, Bonyhád, Bóly, Véménd, Erdősmecske, Székelyszabar települések életében is meghatározó jelentőséggel bír. A második legerősebb nemzetiség a *horvátság*. A legjelentősebb szállásterületeik a Dráva-melléken (Lakócsa, Tótújfalu, Potony, Felsőszentmárton, Drávasztára), a baranyai sokác csoporté Kásád, Mohács, Kátoly, Nagykozár településeken, a bosnyák-horvátoké Szalántán, Pécsudvardon, Átán stb. van. A *szerbek* is több évszázada élnek a Dél-Dunántúlon (Mohács, Lánycsók, Bátaszék). A 18. századi betelepülések és betelepítések után a polgárosodó város ellátására *bolgárok* költöztek Pécsre. A második világháború utáni népmozgások következtében Pécssett is kialakult a politikai menekült *görögökből* egy kis kolónia. A *cigányosság* is jelentős számban fordul elő a 18. századtól a régió területén. Somogy megyében számos településen a lakosság jelentős hányadát teszik ki, de Dél-Baranyában található az ország egyetlen teljesen (Alsószentmárton), illetve 98 %-ban (Gilvánfa) roma lakosságú települése. A *zsidóság* száma az 1944-es deportálások következtében, majd a megmaradtak 1956-ban bekövetkezett emigrálása miatt mára már elenyésző, és néhány városba koncentrálódik. A *magyarság* néhány önálló arculattal rendelkező csoportja, mint a moldvai csángók, bukovinai székelyek 1945 utáni megjelenése, illetve az utóbb tíz-tizenöt évben érkezett erdélyi, vajdasági és horvátországi magyarok teszik teljessé a Délkelet-Dunántúl nemzetiségi képét.

A török hódoltság kezdetéig döntően magyar népességű Délkelet-Dunántúl etnikai képe alapvetően megváltozott az elkövetkező évszázadokban. A szóban forgó területre a török alóli felszabadulás időszakában a délszláv lakosság hegemóniája jellemző. A „rácok” nagy része a török előrenyomulást követően, már a 16. században került Baranyába és Tolnába. Ezek nagy része az 1687. évi hadjáratot követően elhagyta a két vármegye területét. Néhány helyen azonban megmaradt a szerb többség (Bóly térsége), 1690 után pedig ismét nagy számban áramlottak be. 1704-ben Rákóczi hadai elől újból menekülésre kényszerül a szerbség, és csak a szatmári béke után települ vissza egy részük – főleg Baranyába.

2. ábra: Dél-Kelet Dunántúl

Ennél lényegesen nagyobb népmozgások és új struktúrát alakító tényezők következtek be a 18. században, főként annak első harmadában. A török uralom alól felszabadított országrész néptelensége elkerülhetetlenné tette a betelepítéseket. A telepítéseknél az uralkodóház, a magyar rendek és az érintett nagybirtokosok egyaránt a merkantilizmus, illetve az osztrák kameralizmus korszerű benépesítéspolitikájából, az „Ahol a nép, ott a pénz” elvéből indultak ki, így biztosítva a gazdasági fellendülést. Ez emberanyagot főként a francia-német háborúk, a magas adók és vallási ellentétek miatt pusztuló és túlnépesedett német területek nyugati tartományaiából és városaiból vették. Nemzetiségi szempontok, illetve az elnémetesítés szándéka nem játszottak döntő szerepet. Nemcsak az Udvari Kamara és az Udvari Haditanács telepítettek németeket, hanem a magyar földesurak is – egyszerűen gazdasági okokból. Ha valami mégis korlátozta a gazdasági érdekek érvényesülését, az nem nemzetiségi, hanem vallási szempont volt. Elsősorban katolikus németeket telepítettek, de beköltöztek protestánsok is Magyarország területére.

A Délkelet-Dunántúl a 18. századi telepítések négy klasszikus területének egyike volt. Tolna vármegyének a betelepítések előtt csupán 45 lakott helye ismert (a 15. század végén 561), s ezek nagy részét is 1690 után telepítették újra. 1696-ban a megye területén 448 szerb és 488 magyar háztartást írtak össze. A 18. század elején a további szerb terjeszkedést a Rákóczi-szabadságharc vetette vissza. Az így keletkezett űrt töltötték ki a német telepesek, akiket Tolna megye földesurai, a Dörtyek, Wallis gróf, a Magyary-Kossa család, Mercy gróf, a Kersnerich és Kéthelyi családok, Schilson báró, Kun Ferenc, a Jeszenszky család, Esterházy herceg, a szekszárdi apát, a Budai Egyetem hoztak a vármegyébe. A 18-19. században Tolna megye 61 helysége kapott kisebb-nagyobb számú német telepest. A telepítések zöme a 18. századra, annak is a 30-as éveire esik, a 19. században mindössze 5 településre történt beköltözés. Ezek révén Tolna megyében nemcsak az anyanyelvi változást, hanem a gazdálkodás átalakulását is nyomon követhetjük. Amikor az 1720-as megkezdődtek a betelepítések, a németországi földesurak még nem akadályozták a vagyonos, vállalkozó szellemű kézművesek és azon parasztaik kivándorlását, akik az örökösödési rend következtében nem válhattak önálló gazdákká. A magyar földesurak is természetesen ezeket látták szívesen. A Magyarországra áttelepülni vágyóktól 200 forint értékű vagyont követeltek meg. A későbbi telepítéseknél már sok nincstelen, megbízhatatlan, a Német Birodalomban feleslegessé vált elem került Magyarországra, de ezek a hullámok Tolna megyét már érdemben nem érintették. A németek abszolút száma és aránya a 19. század végéig emelkedő tendenciát mutatott. A völgyeségi járásban (Schwäbische Türkei része) kompakt zárt közösséget alkottak. A német falvak többsége katolikus, csak Bátaapáti, Izmény, Majos, Kismányok, Mucsfa volt evangélikus, míg Mórág református. A Tolnai-Hegyháton egy önálló arculatú német csoport, a *heidehauerek* telepedtek meg. A német telepítésekkel együtt szlovákok is érkeztek a megyébe, például Mőzs és Bölske településekre. Számuk azonban soha nem volt jelentős. A szerbek térfoglalása is egyre csökkent, s ma már Tolnában csak Medinán, illetve Baranyában Harkányban és Lippón élnek nagyobb számban.

A fenn említett folyamatok Baranya vármegyét még nagyobb mértékben érintették. A megye zömében német földesurai bajor, lotharingiai, fuldai és sváb területekről fogadtak munkaerőt. A Hessen, Baden-Württemberg területéről érkezett német telepesek száma is figyelemre méltó. A földesúri és a központi kormányzati szervek telepítései 1723/24-től szinte megállás nélkül folytak, noha megállapíthatók nagy hullámhegyek is: az 1723/24, 1726, 1731, 1777/78, 1784/86. évek. A 19. század elején is 386, német területről érkező család mutatható ki Baranyában. A megye nemzetiségi összetétele az 1800-as évek további részére vonatkozóan az 1. táblázatban látható. A legszembetűnőbb jelenség a németiség arányának növekedése. A magyar népesség csökkenése annak a kivándorlásnak a következménye, amely Délnyugat- és Közép-Szlavóniába irányult, főleg 1860 és 1889 között. Ez a folyamat Tolna megyét is érintette. 1860 és 1880 között Baranyában a délszláv lakosság aránya stagnált, a németek száma 33 ezerrel növekedett.

Baranya megye	1840	1857	1869
Magyar	51,1	55,9	45
Német	27,5	27,5	39
Horvát	9,3	8,3	8,7
Szerb	6,7	5,7	4,5
Egyéb	1,4	2,6	2,8

1. táblázat. Baranya nemzetiségi összetétele a 19. században

Hangsúlyozni kell a gyors növekedés ütemét, amely a nagyobb népszaporulatból, újabb bevándorlásokból, továbbá a magyarországi és a Baranyába irányuló migrációból adódott. Az 1890-es népszámlálás baranyai nemzetiségi adatai szerint az összlakossághoz viszonyítva a magyarság aránya 52,24 %, a németeké 35,02 %, a horvátoké 6,2 %, a szerbeké 5,04 % volt. A békés asszimiláció mellett a magyarosítás is egyre intenzívebbé vált a századforduló környékén: ennek ellenére mindez a nyelvi és nemzetiségi arányokban kevéssé követhető nyomon. A vidéken, sokszor zárt tömbben élő, gazdálkodásához, kultúrájához, hagyományaihoz ragaszkodó lakosság asszimilációja nem indult el. A magyarság és a németség 2-3 %-os növekedése, a szerb-horvát népesség 2 %-os csökkenése tapasztalható. A nemzetiségi nyelvhasználat, az iskolai nyelvtanítás még széles körű és magas színvonalú, minek következtében a magyar nyelv nem nyert teret a nemzetiségi közösségekben. Baranya nemzetiségi struktúráját befolyásoló tényezők továbbra is a szlavóniai és a századforduló után jelentkező amerikai kivándorlás – különösen ez utóbbi okozott aránybeli eltolódást. Baranya magyar lakosságának 3,6, a németségnek 4,7, a horvátok 1,1, a szerbek 0,2 %-a vándorolt ki 1895 és 1910 között Amerikába.

Trianon következtében Baranya elveszített 34 falut, 16 535 magyar, 16 072 német, illetve 15 403 szerb és horvát lakossal. A repatriáció következtében is sok délszláv költözött el a megyéből. Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségpolitikai módszereiben a német és a délszláv népekhez való viszonyában elég sok különbséget mutat. A nemzetiségi struktúra elemzésekor a Pécsi Kisebbségi Intézet a németeket figyelemre méltó arányúnak, a szerbeket és horvátokat „nemzeti-politikai” szempontból „elhanyagolhatónak” tartotta. Ezzel szemben az 1920-as népszámlálás 5 241 (összlakosság 2,2 %-a), míg az 1930-as 7 066 (összlakosság 2,8 %-a) sokácot és bunyevácot talált. A szerbek száma 1926-ban 776. Az 1941-es népszámlálás 9 720 szerb és horvát lakost talál a megye területén. A németek száma 1926-ban (közigazgatási statisztikai lapok összesítése) 90 300, míg 1941-ben 77 942. A valóságban a németek száma nem csökkent, hanem növekedett, csak az instabil politikai légkörben sokan nem vállalták nemzetiségüket.

A második világháború eseményei, majd az 1946-tól bekövetkező, elsősorban a németséget érintő kitelepítések, lakosságcsereik gyökeres és mélyreható, strukturális átalakulást eredményeztek a nemzetiségi összetételben. A második világháborúban a németség száma csökkent, a német hadseregbe besorozottak nagy számban haltak meg. A megyében a német többségű területeken volt a legnagyobb a lélekszám csökkenése. 1945-ben a megye lakosságának 79 %-a magyar,

17,7 %-a német, 1,2 %-a délszláv volt. Összességében a németek aránya 1941-hez viszonyítva 20 %-kal csökkent, a magyaroké ugyanennyivel növekedett, míg a délszlávok aránya is emelkedett néhány százalékkal. 1945 után az ismert nemzetközi és belpolitikai események drasztikus változásokat idéztek elő az etnikai összetételben. 1949-ben a megye lakosságának 98,6 %-a vallotta magát magyarnak, 1,5 %-a németnek, 1,6 %-a horvátnak és 0,1 %-a szerbnek. A megyében éltek még szlovákok, románok és szlovének bár számarányukat tekintve elenyésző mértékben. Annak a ténynek az elismerése mellett, hogy a baranyai németiség nagy része elhagyta kényszerült Magyarországot, a népszámlálás adatai túlzóak, hiszen a kedvezőtlen politikai légkörben az itt maradtak és visszatelepültek nagy része nem merete vállalni nemzetiségét. Ugyanakkor a Jugoszlávia ellenes hangulatkeltés miatt sok horvát, szerb is magyarnak vallotta magát.

A szocializmus évtizedeiben a lassú sorvasztás tudatos politikája (szemben a hivatalosan hangoztatottal), a szövetkezetesítés, a lakosság iparba áramlása (a hagyományos falusi közösségek felbomlása) újabb rendeket vágott az amúgy is megtizedelt nemzetiségekbe. Az erős asszimilációs folyamat ellenére az aprófalvas településszerkezet megőrizte a soknemzetiségű arculatot, jelenleg a magyarországi németek mintegy 38, a horvátok 30, míg a szerbek 20 %-a él Baranyában, de számottevő a bolgárok, görögök, lengyel populáció is.

A fenti nemzetiségeken kívül két speciális etnikum, a cigányság és a zsidóság kérdéséről kell még szólnunk. A *cigányok* már a középkortól jelen vannak a Délkelet-Dunántúlon, számuk azonban – az országhoz hasonlóan – a második világháborúig nem volt jelentős. Az ezt követő demográfiai robbanás hatására, valamint belső migrációjuk következtében a Délkelet-Dunántúlon is megnőtt a számuk és arányuk. Legnagyobb arányban az Ormánság aprófalvas területén lelhetők fel (8-12 % között). Tolnában 2 és 8 % között ingadozik a településenkénti arányuk.

A *zsidók* a 18. században jelentek meg a megye területén, főleg a kereskedelmi szempontból kedvező adottságú településeken, és a terület centrumában, Pécsen. A 19. században több kisvárosban jelentős arányt képviseltek (Bonyhád, Paks, Szekszárd stb.). A 20. század első felében már csökken az arányuk (kikeresztelkedés, alacsonyabb természetes szaporodás, kivándorlás). A holocaust után számuk drasztikusan lecsökkent, amit az Izraelbe történő kivándorlás tovább csökkentett.

E felvázolt etnikai és vallási sokszínűség a Délkelet-Dunántúl gazdasági-társadalmi fejlődésének egyik mozgatórugója volt. Kétségtelen, hogy számarányánál és gazdasági fejlettségénél fogva a legjelentősebb szerepet a németiség játszotta. Nyugat-Európa egyik legfejlettebb agrárvidékéről és kézműiparos városaiból érkező telepesek értelemszerűen magukkal hozták az általuk alkalmazott termelési hagyományaikat, technológiáikat, technikáikat. A jövevények letelepítése által képződött, vagy az általuk a későbbiekben elfoglalt települések képe mind a mai napig magán viseli a németiség ismérveit. A baranyai és tolnai német települések jó részén megfigyelhető a Dél-Németországra jellemző halmazfalú (Haufendorf vagy Gewanddorf) alaprajz (például Hidas, Magyaregregy stb.). A határbeosztás a német területen gyakori Gewinnflur (a parcellák nem keskeny

csíkok, hanem táblaszerűek, blokkszerűek), Blockgemengflur (ahol nem keskeny, szalag alakú parcellák adják a dűlőket, hanem zömökebb, szélesebb tömbök, és dűlők egyáltalán nincsenek) és Blockgewannflur (minden tömbből később dűlő alakult) formákat öltött. A szalagtelkes falvak több csoportja is fellelhető a tárgyalt területen: útifalu vagy utcás falu (Stassendorf) és változatai, a Sackgassendorf és a Gassendorf. A keskeny szalagtelkeken rendszerint hajlított udvarház alakult ki, amelyet az jellemez, hogy az épületek a telek két oldalát foglalják el. A telek egyik hosszanti oldalán, az utca vonalára merőlegesen, tehát az utcára néző keskeny oromzattal helyezkedik a lakóház, a lakóház tengelyére merőlegesen a telek hátsó keskeny végén a csűr. Ez az elrendeződés az útifalvak igen nagy százalékára jellemző. Ennek a formának gyakori változata az, hogy a telek annyira keskeny, a csűr viszont olyan nagy, hogy a csűr a telek egész szélességét elfoglalja. Lehetséges az is, hogy a lakóház és az esetleg meglévő hozzáépített egyéb épületek olyan hosszú sorban helyezkednek el, hogy az utcától egészen a csűrig érnek, tehát nem kétoldalas, hanem kétélű udvarház keletkezik. Azonban akár az egyik, akár a másik esetben, a telek egész szélességét elfoglaló szomszédos csűrök összeérnek. Ennek következtében az egész falu alaprajzát jellemzi a rendkívüli zártság. Az egymás mellett sorakozó csűrök valósággal úgy helyezkednek el két párhuzamos sorban az utcával, mintha várfalak lennének, bár legtöbbször a külső telkek felé is vagy nagy- és kiskapu az épületen. Az ilyen útifalu erősített település benyomását kelti, amelynek belsejét csak az átfutó utca két vége felől lehet megközelíteni, másfelől a csűrök útját állják a közlekedésnek. A lakóházak tekintetében két eset is előfordulhat: lehet, hogy a lakóház az egyes telkeknek a teljes hosszát elfoglalja, de lehet, hogy az egyes hosszanti oldalaknak csak egy részét. Amennyiben a falu lakossága jelentősen megnőtt, többutcás szalagtelkes falvak alakultak ki. A sorfalvak (Reihendorf) erdőtelkes falu (Waldhufendorf) formájával is találkozhatunk. A falu többnyire egy völgy irányát követi (pl. Óbánya). A szalagtelken esetenként nem csak a belsőség van rajta, hanem egy tagban összefüggően a hozzá tartozó szántó föld is, sőt néhol a legelő és erdő rész is. Határalaprajz típusa lehet a Gewannflur-ból kifejlődött Gelängeflur, de kialakulhatott a kis birtoktömböknek szalaggá váló fokozatos felsorakozása révén is. A falutípusok kialakulását a németiség hagyományai mellett a telepítés sajátosságai és a domborzati, vízrajzi viszonyok is befolyásolták.

A falu szerkezeti képeinek vizsgálata nagy jelentőségű a német nemzetiségi társadalom kutatásában. Ugyanis a településforma világosan mutatja a parasztfalvak szociális rétegződését, mindenekelőtt a tulajdonos parasztokra és kisházásokra vonatkozóan. A két csoport lakónegyedének teljes elkülönülése megtalálható szinte mindegyik faluban. A kedvezőbb fekvésű helyeken, tágas térségeken fekszenek a parasztok telkei, míg a kisházásoké szétszórta, hűvös, nedves területeken találhatók.

Feltűnőek a Villány-Siklósi borvidék településszerkezetei: Villány, Villánykövesd, Palkonya stb. Fekvésük a lösz kiterjedéséhez alkalmazkodott. A szőlőmunka igényessége, a szőlőskert falutól való távolsága egymástól eltérő faluképet alakított ki. A lösz lehetővé tette, hogy falazás nélküli, pompás, jól szellőző pincéket építsenek. Ha a távolság a falusi lakás és a pince között nagy volt, akkor a

pince elé úgy sorakoztatták a hálólhelyül és berkezelés céljára szolgáló „lakó préházakat”, mintha maguk is önálló települések lennének.

Teljesen más képet mutatnak azok a német falvak, ahol az ipari tevékenység dominált (például Újbánya, Szentlászló, Óbánya). A házak és a telkek elrendezése a kisházásokéra emlékeztetett.

A 19. század második felében nagy változások zajlottak le a települések szerkezetében. Az egykori telepes ház – amely kerítés nélküli, nagyon széles udvarú volt – a gazdasági növekedés, a családi létszám jelentékeny növekedése miatt – a ma is látható ház- és udvarszerkezethez vezetett. Hosszan elnyúló lakóház, sorban egymásután a lakóhelyiségekkel, esetleg több főzőhelyiséggel és az erre rendszerint derékszögben épülő gazdasági épületekkel (pajta, istálló), sokszor átjárókapuval, a „Hochstellel”. A családok további erősödése létrehozhatta a lakóépülettel párhuzamos, a telk másik oldalán épített, rendszerint kisebb lakórészt, főzőhelyiségeket, így az egykori ún. „horog-udvar” megszűnt. A lakóépület eredetileg nem rendelkezett tornáccal, ganggal. A 19. századtól mind gyakrabban látható az előrehúzott tető, amelyet azután különböző alátámasztással erősítenek, szélesítenek.

A németiség társadalmi-gazdasági fejlődésének nincs egységes képe a Délkelet-Dunántúlon. Gazdálkodásukat döntően befolyásolta a telepedést követő egy évszázad, amikor is a gazdasági-földrajzi tényezők, a mezőgazdasági termelésre alkalmas területek kapacitása, lehetőségei nagy eltéréseket mutattak. A 19. század közepére az előnytelen területeken gazdálkodó németek sokat pótoltak a kedvező adottságú területeken fejlődő csoportokkal szemben. Azonban, tekintettel arra, hogy a Délkelet-Dunántúli németiség döntő része falun élt, a természetföldrajzi tényezők, elsősorban a földhozamok, vízbőség, mikroklimatikus viszonyok és a 19. század első éveitől a piac, a dunai és szárazföldi szállítás, végül a birtokviszonyok jelentékenyen differenciálták őket. Mindvégig megmaradt a gazdálkodási szisztémában, a lakókörnyezetben, a családi gazdálkodás tendenciájában meglévő különbség, amely az Észak-Mecsek és a Duna mellett élő németiséget jellemezte. A német nyelvtérület és gazdasági térség központja Tolnában Bonyhád, Dél-Baranyában Német(Bóly) volt. Ezek mezővárosként fejlődtek. Baranya északi és középső régiójában a németek gazdálkodásának Bólyhoz hasonló centruma nem alakult ki, mert a Mecsek szétszabdalta e terület falvainak a gazdasági kapcsolatait. A mecseki részen élő németek és a síkságon, a lösz-vidéken gazdálkodó csoportjaik között az alapvető foglalkozásbeli különbségek jól megfigyelhetők. A mecseki térség falvainak statisztikája azt mutatja, hogy az iparos foglalkozásuk aránya jóval magasabb, mint a máshol élőkénél. Igen jellemző a rendszeresen szállítással foglalkozó parasztszekerek aránya (fő idényszerű foglalkozás a tűzifa, épületfa, mész szállítása). Komló térségének német fuvarosai uralják a pécsi piacra szállítás minden lehetőségét.

A Délkelet-Dunántúl gazdasági-társadalmi fejlődésében a horvátok és szerbek is meghatározó szerepet játszottak. A 18. század közepéig a délszláv etnikum állandó mozgásban volt, az eredetileg megszállt falvakból folyamatos az eláramlás. A bekövetkezett német telepítések során az általuk lakott falvak többsége két nemzetiségűvé vált. E falvakban a 19. század végére szinte teljesen eltűnt a dél-

szláv kisebbség. A falun belül jelentkező, a 19. század legelején induló, majd egyre erősödő német belső gazdasági expanzió következtében elvándorolnak más térségekbe. Ez nem jelentette azonban azt, hogy a délszláv népesség drasztikus társadalmi gyengülésen ment volna át. Ekkor ugyanis többnyire a szomszédos délszláv többségű falvakba költöznek be, erősítve azokat. A délszláv népesség – a németiséghez hasonlóan – elsősorban falusi társadalom volt. Foglalkozásukra nézve földművesek, a sokácok és bosnyákok szántóföldi kertészete, elsősorban káposzta- és zöldségtermesztése már a 19. század elején elismert. Szarvasmarha- és sertésenyésztésben a Dráva menti horvátok voltak igen híresek. Gazdasági céljaik és törekvéseik a magyarsággal és a németiséggel folytatott erős versenyben valósultak meg, hiszen a piac egyetemleges volt. Pécsen, Mohácson, Siklóson, Eszéken, Baján (táji piaci centrumok) csak az áru minősége számított. Termelési eljárásaik gyorsan fejlődtek, bár nem mindenben érték el a németekét vagy a magyarokét. Egyes ágazatokban azonban a legfejlettebbek közé tartoztak: az általuk piacra vitt sertés, tejtermékek, szőlőfajták, fehér borok, kerti vetemények és zöldségek kiváló minőségűek voltak.

A délszláv nemzetiségek társadalma a 18-20. század között, sőt a századfordulót követően is erős szálakkal kötődött a több száz éves családi hagyományokhoz. Családközösségekben (zadruga) éltek, amelyek 3-4 nemzedéket is magába foglaltak. Szigorú munkamegosztás uralkodott. A lakókörnyezetük az alapvető technikai megoldásokban, a ház lakott részeinek felosztásában nem térnek el alapvetően a németekétől (felhasznált anyagok, funkciók). Néhány gazdasági épület, mint a szántalpas és zsilipeit hombár jellemzően délszláv sajátosság.

A zsidóság szerepe elsősorban a városokra koncentrálódott, de tevékenységük hatása meghatározta a rurális térségek egyes lehetőségeit is. A térség kisvárosainak kiskereskedelmének jelentős része, nagykereskedelme szinte kizárólag a kezükben volt. A lakosságot a falvakban is ők látták el alapvető közszükségleti cikkekkel, de a bor-, gabona- és állatfelvásárlásaik révén a térségen, sőt az országhatárokon átnyúló áru- és tökeforgalom fő letéteményesei voltak.

A *bolgárok* honosították meg az intenzív, öntözéses zöldségtermesztést, újabb szintet hozva a gazdaság palettájára. Főleg Pécs külvárosában éltek (élnek). A kis számú *görög* populáció az 1940-es évek végén érkezett bevándorlóként.

E rendkívüli etnikai sokszínűség, s következményei, a fokozott verseny, a technológiák cseréje, a specializáció egy rendkívül erős és versenyképes gazdaságot eredményezett. Ennek főbb központjai, sokszor kisebb méreteik ellenére is, igen erős és tág kapcsolatrendszerű gazdaságot alakítottak ki, sokszor élen haladva a technológiákban, üzem- és munkaszervezésben, adaptációban (Bonyhád, Paks, Mohács, Szekszárd stb.).

Jelen tanulmányban a Magyarország és egyben a DK-Dunántúl kultúrtérképét meghatározó tényezők közül mindössze egyet, a nemzetiségi-etnikai összetételt és annak hatásait vizsgáltuk. A régió lehatárolása ily módon némileg önkényes és percpionális. Magyarország lényegében napjainkban homogén etnikai szerkezetű államnak tekinthető, amely a jól ismert történelmi események és az asszimiláció hatására, valamint az adatfelvételek pontatlansága (szándékos torzítás, a megkérdezettek érdeke, fenyegetettsége) miatt mutat ilyen helyzetet. Az 1990-es

cenzus alapján hazánkban a lakosság 97,7 %-a magyarnak vallotta magát, s mindössze 2,3 %-a vállalta más anyanyelvűségét. Az 1980-as évek tanácsai felmérései és a reális becslések alapján ennek kétszeresével számolhatunk a valóságban.

A Délkelet-Dunántúlon (Baranya, Tolna déli része) a magyarországi átlagot jóval felülmúlva voltak – és a csapások ellenére – vannak képviselve a nemzetiségek. Nemcsak az arányuk, hanem a megtalálható kisebbségek száma is magas, a Magyarországon fellelhető nemzetiségek legtöbbször képviselve van. Szinte nincs olyan település a régióban, ahol ne lennének jelen a nemzetiségek, ugyanakkor több mint egy tucatnyi azon községek száma, ahol a nemzetiségek aránya jóval meghaladja az egyharmados lélekszámot.

A lakosságcsere lezárultával, majd a szocializmus évtizedei alatt a hangoztatott hivatalos nemzetiségi politika helyett a lassú haladás, a békés és gazdasági kényszerű asszimiláció fogyasztotta a kisebbségek sorait. Az állami cél a homogenizálás, az identitás teljes megsemmisítése volt. A Kádár-rendszer alatt némileg enyhült a szigor, de a népdalkörök és táncegyüttesek valamint a multikulturalitás közé nem lehet egyenlőség jelet tenni. Mindez a hatalom természetéből fakadt.

A jelen nagy kérdése az, hogy a nemzetiségek asszimilációja miatt mennyire öröztek meg azon elemek, amelyek léte valóban egy multikulturális régiót eredményezhet. Újraéleszthetők-e, s ha igen, akkor mennyiben képesek meghatározó szerepet betölteni? A globalizáció folyamatának fokozódásával új forrásból is táplálkozik a kultúrregió. A megjelenő multinacionális cégek képviselői, a felsőoktatási intézményekben tanulók már távoli civilizációkat is képviselnek. Kérdéses, hogy mennyire illeszthetők ezek a helyihez, képesek-e tényleges pozitív befolyásolásra.

Az 1990 után bekövetkező nagy horderejű nemzetközi és magyarországi változások, a délszláv konfliktus több új, különböző előjelű hatással volt a régióra és annak nemzetiségi arculatára. Annak, hogy ezt hogyan oldotta meg a régió, jó példája lehet Pécs, amelyet a nemzetiségek érdekében kifejtett tevékenységéért ENSZ kitüntetéssel jutalmaztak. A felerősödő mobilitás nagy robajjal omlasztotta össze az addigi elzártságot. A háború következtében azonban több évig újból erős korlátok emelkedtek. A régió új problémákkal találta magát szembe: a menekültek kérdése, a külföldiek bünözése, a mindent elöntő bevásárló-turizmus megoldást sürgetett. Ugyanakkor a külföldi tőkebefektetések egy része is a nemzetiségek kapcsolatrendszerén át realizálódott (lásd a németek, a horvátok). Mindez azonban nem jelenik meg jelzésszerűen a vegyesvállalatok számában, hiszen legtöbbször családon belüli gazdasági tranzakciókról van szó, s nem multinacionális befektetésről. A délszláv befektetők tevékenysége is rendkívül megélnélt, főként a határ menti üdülőterületeken (pl. Harkány), ez azonban sokszor illegális forrásokkal és formákkal működik.

A jövő célja egy, a sokszínű cségekben és kapcsolatrendszerében fellelhető előnyöket a gazdaság és a társadalmi élet minden területén jól kamatoztató, az Európai Unió – egyelőre – kívül rekedő területek felé kapcsolódási pontokat nyújtó régió kialakítása.

A vizsgált terület több szempontból is *modellértékű* a multikulturalitást előtérbe helyező stratégiák számára. A kisebbségek helyi politikai, jogi képviselete elindult a megoldás felé, bár a nemzetiségek parlamenti képviselete – az 1992-es Alkotmánybírósági döntés ellenére – még mindig nem megoldott. A keretek léteznek, a tartalommal történő megtöltés hosszabb időt vesz igénybe. A működtetés mechanizmusait még tanulni kell. A kisebbségi önkormányzati választások során a vizsgált terület településeinek egyharmadában alakult kisebbségi önkormányzat. A multikulturális jellegről tanúskodik, hogy nem ritka az olyan település, ahol kettő, vagy három etnikum számára is biztosított a társadalmi képviselet. Mindez a nemzetiségek egyértelműen fokozódó aktivizálódását jelenti.¹

A kisebbségi társadalmak kapcsolódási pontot jelentenek az adott nemzetiség anyaországa felé. A partnerkapcsolatok felerősödtek az élet minden területén, bár leginkább a volt családi relációkon nyugvó kis- és közepes vállalkozásokat jellemezik. A testvértelepülések között egyre jellemzőbb a mind nagyobb küldő terület felélelő inga- és idegenforgalom. A turizmus felerősödése az „ingyenes” reklámon keresztül is pozitívan befolyásolja a potenciális külföldi befektetőket. A régióban megtelepedett vegyesvállalatok 80-90 %-a német. Egyre nőnek a délszláv befektetések is, bár jelentékét inkább kapcsolódik a háború negatív hatásaihoz, az exodus során Dél-Baranyában letelepedettekhez, mint a történelmi horvát, vagy szerb kisebbséghez.

A nemzetiségek társadalmi szervezetei mindvégig működtek (hagyományörző csoportok, folklor-együttesek). A rendszerváltozás után az önszerveződő civil szervezetek megerősödtek, tevékenységüket kiterjesztették. A kulturális életük színvonalát jelzi a Pécssett évek óta működő horvát és a német színház, valamint nemzetiségi rádióadások léte. A többszintű anyanyelvi oktatás is jelentős sikereket könyvelhet el, Baranyában évtizedek óta működik horvát, német tannyelvi óvoda, alap- és középiskola, a problémákat jelzi azonban, hogy a módszerekben még mindig nincs teljes konszenzus.

¹ A Pécsi Tudományegyetem 200 földrajz szakos hallgatója között a magyarországi nemzetiségek kulturális hatásaira vonatkozóan 2000 őszén egy gyorsfelmérést készítettünk. Az eredmény igazolta korábbi hipotézisünket, miszerint a németek és a cigányok voltak/vannak a legerősebb hatással a hazánk kultúrájára. Érdekes módon az egyre jobban asszimilálódott, mára igen megfoglyatkozott számú bolgár kisebbség folytatja a sort, megelőzve ezzel más, nagyobb etnikumokat.

Milyen hatással bírnak az egyes nemzetiségi csoportok a többségi nemzet kultúrájára?

	Német	Cigány	Horvát	Szerb	Bolgár	Görög	Szlovák	Roman
Magas szintű termelési kultúra	71%	-	-	-	6%	-	-	-
Új technológiák	66%	7,5%	5%	5%	21%	-	-	2,5%
Szoros társadalomszervezés	19%	-	-	-	-	-	-	-
Nyelvi gazdagodás	29%	5%	4%	0,5%	-	-	1%	-
Sajátos település-szerkezet	27%	-	0,5%	-	-	-	-	-
Zene	1%	56%	2,5%	1,5%	-	-	-	-
Népművészet	11%	6,5%	3%	1%	-	-	3%	2,5%
Gasztronómia	33%	-	4,5%	3%	-	-	6%	1%

Az elmúlt esztendőekben a megyeszékhelyen megtelepedett külföldi befektetők (BAT, NOKIA stb.), valamint egykori turisták, a tudományos gazdasági kapcsolatok révén idekerült külföldiek is olyan igényeket teremtettek, amely a multikulturális érintkezési felületet növeli, s ezáltal a modellt tovább erősíti.

Irodalom

1. Aubert Antal – Molnár Györgyné: Tolna megye nemzetiségi falvainak demográfiai jellemzői az 1980-as évtizedben, kézirat, Pécs, 1988.
2. Bellér Béla: Kurze Geschichte der Deutschen in Ungarn. I. Teil bis 1919. Bp. 1986.
3. Eppel János: Zur Ansiedlung der Deutschen in Ungarn, in: 300 Jahre Zusammenleben - Aus der Geschichte der Ungarndeutschen, Internationale Historikerkonferenz in Budapest II., Tankönyvkiadó, Bp. 1988.
4. Harmann, Rudolf: Das Deutschtum der Schwäbischen Türkei im 18. Jahrhundert. Inaugural-Dissertation, Pécs-er Universitäts - Verlags- und Buchdruckerei A. G., Pécs 1935.
5. Harmann Rudolf: Deutsches Dorf in Ungarn, Verlag des Südostdeutschen Kulturwerks. München 1976.
6. Kiss Elly: Deutsche Volkstanzüberlieferungen im südlichen Transdanubien, in: Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen II. Lehrbuchverlag. Bp. 1979.
7. Schmidt János: Német telepesek bevándorlása Hessenből Tolna - Baranya - Somogyba a XVII. század első felében, Győr 1939.
8. Szenyéri Zoltán: A Tolna megyei németek sorsa a betelepítésektől napjainkig in: Földrajzi Értesítő, XLVII. évf. 1988. 2. füzet. pp. 261-277
9. Tóth József – Trócsányi András 1997: A magyarság kulturális földrajza, Pro Pannonia Kiadó, Pécs, 226p.
10. Trócsányi András 1997: Humán erőforrás-vizsgálat egy településtársulás példáján. In. IV. Falukonferencia, a fenntartható mezőgazdaságtól a vidékfejlesztésig (Szerk.: Kovács Teréz) pp. 475-480.
11. Tóth J.- Trócsányi A. - Wilhelm Z. 1996. Regions and Interregional Relationship in the Carpathian-Basin In: New directions in regional development (Ed.: Vladimir Drozg) a "6. Tagung der Geographen von Maribor, Bayreuth, Pécs, Graz und Ljubljana" konferencia, 1996. szeptember 26-27. tanulmánykötete, Maribor 1996, pp. 21-36.
12. Trócsányi András 1996. The Linguistic Pattern of the Hungarian Population. In: Population Geography, Vol. 16. No. 1-2., June-December 1994, Chandigarh, India, pp. 1-10.
13. Trócsányi András - Wilhelm Zoltán 1997. Regional differences in Hungary. In: EUROGEO, Utrecht, Netherlands. No. 8., pp. 79-80.
14. Tóth József – Trócsányi András 1995. Hungary: Demography and Migration. In: EUROGEO No. 7. Utrecht, Netherlands. pp. 81-82.
15. Wild Katalin: Búcsúval kapcsolatos szokások a dél- magyarországi németeknél in: Kiss Mária (szerk.): Válogatás a magyar nemzetiségek néprajzi kötetiből 1996., Mikszáth Kiadó, 1996